

**Inleiding. Francesco Petrarca herdacht (1304 / 2004): in plaats van
canonisering aandacht voor de radicaliteit van zijn Latijnse werken –
*Karl Enenkel***

Dit jaar wordt Francesco Petrarca's geboortedag voor de 700^e keer gevierd. Een bruisend Neolatinistenverband als het onze mag dit jubileum niet ongemerkt voorbij laten gaan. Het gaat immers om de uitvinder, pater et auctor van ons vak. Hij heeft heel letterlijk het fundament van de Neolatijnse literatuur gelegd, ook al wilde hij een woord als 'Neolatijn' (*lingua Neolatina*) niet in zijn mond nemen. Hij sprak liever over 'Latijn' – een begrip met 'neo' achtte hij niet aantrekkelijk. Al die mensen die maar roepen hoe modern het is wat zij bedacht hebben! Zij vervulden Petrarca eerder met minachting en wantrouwen. In plaats daarvan begaf Petrarca zich op een zoektocht naar een ver verleden, bedreef hij een soort archeologie van de geest. De discontinuïteit waarop hij afstevende was des te ingrijpender: een radicale distantiëring van zijn 'Mitwelt', de wereld van de veertiende eeuw. Het loont de moeite Petrarca's radicaliteit serieus te nemen en de vraag te stellen in hoeverre die radicaliteit zijn Latijnse werk bepaald heeft. Een auteur als Petrarca die tot de wereldliteratuur behoort, wordt vaak gewoon als canonschrijver beschouwd, en dat kan dodelijk zijn. Petrarca verdient beter. Petrarca verdient onze nieuwsgierigheid. Hij was een uitermate innovatieve schrijver die juist door zijn radicaliteit onuitwisbaar indruk maakte op zijn tijdgenoten. De lezingen vandaag illustreren dit. Of het nu gaat om zijn radicale aanval op de scholastiek in het polemische geschrift *De sui ipsius et multorum ignorantia* (lezing door Colinda Lindermann-van Duinkerken), zijn merkwaardige autobiografische bespiegelingen *Familiares* IV,1 in *De secreto conflictu curarum mearum* (lezing door Liesbeth Versluis) of om zijn nieuwe invulling van het genre van de herderzangen (lezing door Jan Papy) – Petrarca schreef werken zoals geen ander in zijn tijd.

In het kort wil ik hier een paar innovatieve aspecten van zijn Latijnse werken aanstippen. Reeds zijn eerste stappen als Latijnse schrijver staan in het teken van een merkwaardige discontinuïteit. Hij componeerde metrische brieven (*Epistole metrice*) met een zeer ongewone inhoud. In tegenstelling tot zijn tijdgenoten (en de meeste middeleeuwen) beschouwde Petrarca *autobiografie* als hoofdonderwerp van de literatuur, terwijl zij het autobiografische schrijven slechts als verboden terrein, als valkuil van *vanitas* en *superbia* konden zien. Petrarca trok zich er niets van aan. Hij verbaasde de lezer met verhalen over zijn bezigheid als tuinman, zijn conflicten met zijn dienaren, zijn intieme gesprekken met

vrienden, zijn buitenhuis in Vacluse, zijn honden en paarden, de irritante drukte van de veel te kleine pausenstad Avignon met haar schreeuwerige bevolking, roekeloze verkeer en steeds ofwel stoffige ofwel modderige straatjes, over de ongemakken op zijn reizen enz. Was dit überhaupt 'literatuurwuldig'? Ons komt dit min of meer vertrouwd voor, maar de schijn bedriegt. Petrarca opende hiermee voor de literatuur een nieuwe wereld.

Zonder meer ongewoon en radicaal gaat Petrarca ook in zijn eerste prozawerk, zijn verzameling biografieën *De viris illustribus*, te werk. Weliswaar was het genre biografie ook in de middeleeuwen druk beoefend, maar Petrarca komt opnieuw met een invulling die een opvallende discontinuïteit tot stand brengt. In plaats van heiligen, kerkvaders en (middeleeuwse) vorsten maakt hij uitsluitend personen uit de Romeinse oudheid, en wel de Republiek, tot onderwerp van zijn biografieën. Dit was niet alleen een historiografisch, maar ook een ethisch statement dat in zijn radicaliteit nauwelijks overtroffen kon worden: als de enige periode die het werkelijk waard is om onderwerp van historiografie te zijn, komt de Romeinse oudheid in aanmerking. De toonaangevende voorbeelden van deugd zijn noch tijdgenoten noch christelijke middeleeuwers, maar Romeinen tot in de eerste eeuw voor Christus. Wie *virtus* wil leren, moet zich vooral met de geschiedenis van de Romeinse Republiek bezighouden. Tot nieuwe hoofdbron van de ethiek verheft hij Livius, die hij op nieuw ontdekte, en tot nieuw hoofdexemplum van de deugd Scipio Africanus, aan wie hij zelfs een epos (*Africa*) wijdde.

Niet alleen het ethische, maar ook het intellectuele leven moest volgens Petrarca opnieuw worden gedefinieerd. De conventionele verschijningsvormen van de middeleeuwse intellectueel – monnik, priester of universitair docent op scholastieke leest geschoeid – voldeden volgens hem niet meer. De herziening van het intellectuele leven is de doelstelling van de tractaten *Rerum memorandarum libri* en *De vita solitaria*. De *Rerum memorandarum libri* vormen de basis voor wat het nieuwe collectieve geheugen van het humanisme moest worden. Petrarca stelt een nieuw 'geheugenboek' samen, een zorgvuldig gekozen collectie van voorbeelden en citaten (*exempla* en *auctoritates*) die de nieuwe intellectueel, de humanist, altijd voor de geest moest hebben; voorbeelden die hem moesten helpen om zijn denken te structureren en vorm te geven; basisteksten en grondslagen van zijn levensvorm.

Mogelijk nog onconventioneler is het prachtige traktaat *De vita solitaria*. Achter de onschuldige titel die een traditionele verhandeling over de monastieke *vita contemplativa* suggereert, gaat een fundamentele

discussie schuil over de levensvorm van de intellectueel. Petrarca verwerpt de traditionele kaders waarin de intellectuelen van zijn tijd opereerden: universiteiten, vorstenhoven, priesterschap met zielzorg en het kloosterleven. De zielzorg stond volgens Petrarca haaks op het geleerde *otium*. Hetzelfde gold naar zijn mening voor de universiteiten met hun scholastiek formalisme en eenzijdig Aristotelisme. Nog ongeschikter was het hofleven: het bracht volgens Petrarca het totale verlies van de intellectuele vrijheid met zich mee. Hoewel *De vita solitaria* op het eerste gezicht een pleidooi voor het kloosterleven lijkt te zijn, is niets minder waar: zijn *vita solitaria* is de levensvorm van de vrije intellectueel die buiten alle gesanctioneerde kaders opereert. Het gaat hem om een individuele, vrij gekozen retraite die één hoofddoel heeft: zijn creativiteit als schrijver en geleerde te ontplooiën.

Petrarca's autobiografisch radicalisme kwam helemaal tot ontplooiing na de vondst van Cicero's privé-correspondentie *Ad Atticum* (1345). Het gaat daarbij ironisch genoeg om een 'vruchtbare Irrtum'. Petrarca ging ervan uit dat Cicero de correspondentie met zijn beste vriend voor publicatie had bedoeld – zulks geheel in tegenstelling tot de intentie van de Romeinse redenaar. Daardoor liet zich Petrarca tot één van zijn meest invloedrijke inventies inspireren, zijn reuzenproject *Familiarium rerum libri XXIV*, vierentwintig boeken met schitterende Latijnse privé-brieven aan zijn vrienden en kennissen die tezamen één grote intellectuele autobiografie moesten vormen. In ongedwongen, essayistische stukken die soms reeds aan Montaigne doen denken, toont hij de lezers zijn kleurrijke persoonlijkheid in vele facetten, vrij van de beperkingen in termen van genrewetten en decorum die een reguliere autobiografie hem zouden hebben opgelegd.

Dit werk moet op de veertiende-eeuwse lezers een zeer verrassende werking uitgeoefend hebben. Hierin kwamen zij over één individu aanzienlijk meer te weten dan op dat moment überhaupt voor mogelijk werd gehouden: de auteur vertelt over zijn zielerorselen, geheime wensen, ambities, twijfels en bedenkingen, dromen en nachtmerries, mooie en deprimerende momenten, persoonlijkheidsverering en aantijgingen, reizen en ziektes, huisdieren, kleding, voedsel, vrienden en mecenasen, intellectuele vijanden en bondgenoten, eenzame wandelingen en *social events*. Alles lijkt bovendien ongedwongen en spontaan, soms haast toevallig, alsof de werkelijkheid moeiteloos overgaat in Latijnse literatuur. Petrarca heeft daarmee een nieuw en krachtig medium uitgevonden waarmee de intellectueel de werkelijkheid de baas kon worden ('Weltbemeisterung'). Het hielp de intellectueel om alles in kaart

te brengen en een passende plaats te geven, allereerst natuurlijk zichzelf. Het medium is uitermate geschikt voor zelfdefinitie en sociale zelfpresentatie. De enorme potentie die Petrarca hier had ontdekt, verklaart mede het succes van het nieuwe medium van de vijftiende tot de zeventiende eeuw: na Petrarca schreef vrijwel iedere humanist Latijnse privé-brieven. Vele tienduizenden bewaarde brieven getuigen van de humanistische briefcultuur die Petrarca op gang had gebracht.

Petrarca had nu zo veel discontinuïteit tot stand gebracht, zo veel lawaai gemaakt dat hij zich in zekere zin niet meer helemaal veilig voelde bij al dat lawaai en al deze discontinuïteit, zodat hij het nodig achtte om zichzelf tot de orde te roepen ofwel een soort zelfcensuur naar buiten te brengen. Dat heeft hij gedaan met zijn intrigerende biechtdialog *De secreto conflictu curarum mearum*, ‘over mijn innerlijke tegenstrijdigheden’. Het is geen toeval dat ook dit werk – ondanks het slechte geweten en alle twijfels aan zichzelf – in hoge mate innovatief en experimenteel is. In de biechtdialog analyseert Petrarca (sober met ‘Franciscus’ aangeduid) zijn leven met de hulp van de Heilige Augustinus. Augustinus representeert in grote lijnen de intellectuele continuïteit waartegen Petrarca in opstand is gekomen. Augustinus eist een ingrijpende heroriëntatie: in plaats van poëzie en antieke historiografie, de bijbel en de filosofie. Aan de oppervlakte lijkt het soms alsof Petrarca zijn humanisme een ‘halt’ toeroept. Toch is dit niet het eindresultaat van Petrarca’s zelfcensuur. Dit is meer besloten in een praktische keuze, namelijk het afbreken van de moeizame werkzaamheden aan het epos *Africa* om zich in de toekomst op andere werken te kunnen concentreren. De basis voor deze nieuwe werkzaamheden is niet, zoals men zou kunnen vermoeden, de bijbel, maar wederom teksten uit de Romeinse oudheid. Het is grappig en literair erg aantrekkelijk dat Petrarca deze – humanistische – keuze Augustinus zélf in de mond legt. Want de dialoogpersoon Augustinus baseert zijn argumenten noch op de bijbel noch op zijn eigen werken, maar vrijwel geheel op stoïsche gedachten uit Cicero’s en Seneca’s filosofische werken. Daarmee continueert Petrarca op magistrale wijze zijn radicale keuze voor zijn altijd boeiende discontinuïteit.

Het nieuwe, door ‘Augustinus’ voorspelde werk laat niet lang op zich wachten. Dit werk, de filosofische dialoog *De remediis utriusque fortune*, zou überhaupt Petrarca’s meest invloedrijke werk worden. De ca. 250 (!) overgeleverde handschriften en het grote aantal gedrukte edities en vertalingen getuigen van het overweldigende succes. Zonder overdrijving kan men stellen dat in de vroegmoderne tijd iedere intellectueel minstens één keer in zijn leven met dit werk in aanraking moet zijn gekomen. *De*

remediis is een raadgever voor alle situaties in het leven, in voorspoed en tegenspoed. Wat te doen bij ziekte, het verlies van dierbaren, huis en hof, eer en vrijheid, bij aantijgingen, liefdesverdriet, financiële tegenvallers, ruzies, oorlog, onweer, overstromingen enz.? Je kan het zo gek niet bedenken – voor alles wordt hier raad geboden.

Inderdaad toont Petrarca zich ook in dit werk als radicale vernieuwer. De vele goede raadgevingen gaan in nuce terug op een innovatieve keuze voor de Stoa. Petrarca liet zich inspireren door de radicale affectbestrijding van de antieke Stoa. Met het meditatieboek *De remediis* stelde hij een gedetailleerde handleiding samen waarin hij in een uitgebreide reeks van gevallen de toepassing van de affectbestrijding demonstreert. Wie dit boek gebruikt, hoeft nergens meer bang voor te zijn. Hoewel de Neo-Stoa van de Renaissance meestal in de zestiende eeuw wordt gesitueerd, zou men moeten registreren dat de revival van de Stoa door Petrarca's *De remediis* in feite al in de veertiende eeuw een *fait accompli* was.

Natuurlijk is de ruimte van deze inleidende schets veel te klein om alle vernieuwende elementen in Petrarca's oeuvre te presenteren. Hiervoor zullen nog vele detailstudies nodig zijn. Ik wil afsluiten met een karakteristieke observatie: zelfs daar waar Petrarca als vertaler optreedt, kiest hij de weg van de radicale verandering. Zo had hij aan zijn vriend Boccaccio beloofd de *Griseldis*-novelle uit diens *Decamerone* in het Latijn te vertalen. Het resultaat, de *Griseldis historia*, zou een andere 'bestseller' van Petrarca worden. Het is kenmerkend dat Petrarca zich bij het vertalen weinig van de tekst van zijn vriend heeft aangetrokken: zelfs de *strekking* van het verhaal heeft hij radicaal gewijzigd. Hoewel in een recente studie haast morele bezwaren tegen deze werkwijze werden geuit¹ – een auteur die zo te werk gaat, gaat nooit dood; hij verdient het altijd opnieuw en met een frisse aanpak te worden geïnterpreteerd.

¹ Zie Ursula Kochers bijdrage in K.A.E. Enenkel en J. Papy, *Petrarch's Readers in the Renaissance*, Leiden-Boston 2005, 53-71.